

УДК 343.236.1

Бурдін Володимир Миколайович –

доктор юридичних наук, професор, професор
кафедри кримінального права і кримінології
Львівського національного університету
імені Івана Франка

Стадії вчинення злочину в історії вітчизняного кримінального законодавства

В статті розглянуто історію розвитку кримінального законодавства в частині, яка стосується стадій вчинення злочину. Зроблено висновок, що в наукових дослідженнях недостатньо використовуються потенційні можливості історичного методу. Виявлено певну циклічність у законодавчих підходах визначення стадій вчинення злочину.

Ключові слова: *готування до злочину, замах на злочин, закінчений злочин, історичний метод, стадії вчинення злочину.*

В статье проанализирована история развития уголовного законодательства в той её части, которая касается стадий совершения преступления. Сделан вывод о том, что в научных исследованиях недостаточно используются потенциальные возможности исторического метода. Выявлено определённую цикличность в законодательных подходах определения стадий совершения преступления.

Ключевые слова: *приготовление к преступлению, покушение на преступление, оконченное преступление, исторический метод, стадии совершения преступления.*

The article deals with the history of criminal law development concerning the stages of the crime committing. Author came to conclusion that in legal researches the potential possibility of the historical method is being underused. A cyclical approach in determining legislative stages crime was found.

Key words: *preparation of a crime, attempting to commit a crime, completed crime, historical method, the stage of the crime.*

Постановка проблеми. Розглядаючи методологічні засади досліджень кримінально-правових явищ, не буде помилкою стверджувати, що практично у кожному дослідженні застосовується історичний метод. При цьому це не тільки традиція, яка підкреслює відповідність того чи іншого дослідження загальноновизнаним методологічним позиціям, і, звісно, що застосування цього методу наукового пізнання не здійснюється винятково з метою «прикрасити» те чи інше дослідження або надати йому більшої значущості. Саме завдяки історичному методу можна проаналізувати розвиток окремих правових інститутів у динаміці, щоб згодом мати можливість зробити висновки про те, чи відбуваються прогресивні зміни в науці та в законодавстві, які стосуються цих інститутів [1, с. 16]. Правильне застосування історичного методу дозволяє визначити основні

закономірності функціонування правових інститутів з метою забезпечення наступності певних галузей, а також як однієї з необхідних умов забезпечення стабільності правової системи в цілому. В цьому контексті можна погодитися з В. О. Навроцьким, який визначає наступність у праві як зв'язок, наявність спільних рис у правових нормах, судовій практиці, в наукових положеннях [2, с. 27].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Відтак навряд чи можна назвати хоча б один кримінально-правовий інститут, щодо якого наступність була би реалізована так гармонічно, як зазначив В. О. Навроцький. Практично завжди можна помітити певну неузгодженість окремих елементів наступності в кримінальному праві. Доволі часто законодавець не встигає або ігнорує нові наукові розробки, незважаючи на те, що своєрідною традицією в дисертаціях стало

формулювання положення про наявність актів впровадження результатів дослідження у правотворчу діяльність із підтвердженням такого впровадження відповідними актами, скерованими до комітетів Верховної Ради України. Останнім часом спостерігається і протилежна ситуація, коли законодавець випереджає наукову думку і формалізує в законодавстві певні поняття чи інститути, які мало розроблені в науці. Сьогодні така ситуація спостерігається з поняттям кримінального правопорушення та кримінального проступку, які, на наш погляд, дещо передчасно були формалізовані в новому КПК України, коли питання про доцільність їх виокремлення в кримінально-правовій науці перебуває лише на стадії обговорення. Що ж стосується судової практики, то, на жаль, трапляються випадки, коли вона взагалі не враховує ні положення законодавства, ні науки кримінального права.

Невирішені раніше проблеми. Якщо розглядати проблему наступності в кримінальному праві в частині, яка стосується стадій вчинення злочину, то, на нашу думку, в цьому випадку спостерігається ситуація, коли законодавець не встигає за кримінально-правовою наукою, що зумовлює «закостенілість» певних законодавчих положень. Адже сьогодні існує низка досліджень, безпосередньо присвячених проблемам стадій вчинення злочину, в яких автори обґрунтовують нові положення, які стосуються визначення, а також кримінально-правового значення окремих стадій злочину, та доводять необхідність внесення змін до КК України. На жаль, більшість таких пропозицій залишаються лише у сфері наукових дискусій.

Метою статті є аналіз розвитку законодавчих положень в частині, яка стосується стадій вчинення злочину.

Виклад основного матеріалу. Інститут стадій вчинення злочину має давню історію і сягає коріннями часів Руської правди. Адже вже тоді було зауважено, що поведінка людина має певні етапи, які самі собою можуть створювати певну загрозу об'єктам охорони. Ще з часів Руської правди, а згодом упродовж литовсько-руської доби та періоду Гетьманщини в законодавстві спостерігаються спроби не тільки виокремити різні етапи реалізації злочинного наміру, але й встановити кримінальну

відповідальність за кожний окремий етап, навіть якщо він і не пов'язаний з безпосереднім заподіянням шкоди. У цей період здійснюються спроби передбачити відповідальність за окремі прояви виявлення наміру заподіяти шкоду, а також за деякі підготовчі діяння [3, с. 15, 35, 68]. Так, зокрема, в Руській правді, цьому найдавнішому акті руського права, було передбачено відповідальність не тільки за спричинення каліцтва чи вбивства, але й за факт оголення зброї, що могло розцінюватися як готування до злочину [4, с. 47, 53].

У Соборному Уложенні 1649 р. також містяться фрагментарні положення, які можна віднести до інституту стадій вчинення злочину. Так, зокрема, було передбачено кримінальну відповідальність у виді смертної кари за так званий голий умисел, спрямований проти життя чи здоров'я государя. Хоч формально в Уложенні не було виділено окреме поняття стадій вчинення злочину та їх видів, все ж таки простежуються випадки, коли було передбачено кримінальну відповідальність за незакінчений злочин. Так, зокрема, в ст. 5 Гл. IX було встановлено кримінальну відповідальність за спробу ухилення від сплати мита [5, с. 261, 283]. У Військовому артикулі Петра I також чітко простежуються положення, якими передбачено кримінальну відповідальність за виявлення наміру [6, 367]. Права, за якими судиться малоросійській народ, 1743 р. в арт. 2 Гл. 3 теж містили положення, згідно з якими особа могла підлягати кримінальній відповідальності лише за намір заподіяти шкоду. Незважаючи на відсутність поняття стадій, в окремих випадках, як і в Соборному уложенні, було передбачено кримінальну відповідальність за незакінчений злочин. Так, зокрема, в арт. 15 Гл. 5 йшлося про невдалу спробу особи заподіяти шкоду. При цьому у таких випадках кримінальна відповідальність пом'якшувалася [7]. Зібрання малоросійських прав 1807 р. окремо не виділяло стадію наміру на вчинення злочину, водночас, як і в окреслених нормативно-правових актах, в окремих нормах простежуються спроби встановлення кримінальної відповідальності за незакінчений злочин, наприклад спробу каліцтва чи вбивства тощо [8].

Вперше на законодавчому рівні окремі стадії вчинення злочину чітко були виділені в Уложенні про покарання кримінальні та

виправні 1845 р. Так, у ст. 8 Уложення до стадій вчинення злочину було віднесено: виявлений намір на вчинення злочину, готування до злочину, замах на злочин, а також закінчений злочин. Ознаками виявлення наміру на вчинення злочину в ст. 9 вважали різні висловлювання, жести, письмові документи, в яких виражався умисел винного вчинити злочин. Готуванням до злочину визнавалося підшукування чи отримання знарядь для вчинення злочину. Замахом на злочин відповідно до ст. 11 Уложення вважалося вчинення діяння, яким розпочиналася чи продовжувалася реалізація злочинного наміру. Закінченим вважали злочин, коли був повністю реалізований злочинний намір винного, або ж коли його діяннями було спричинено зло.

Уложення не тільки чітко виділяло стадії вчинення злочину, відокремлюючи одну стадію від іншої, але й диференціювало кримінальну відповідальність за кожну з цих стадій. Виділяючи виявлення наміру як самостійну стадію вчинення злочину, в ст. 117 Уложення було застереження про те, що ця стадія тягне кримінальну відповідальність лише в спеціально обумовлених випадках. Практично аналогічно вирішувалося питання про кримінальну відповідальність за готування до злочину. В ст. 118 вказувалося про те, що готування до злочину тягне кримінальну відповідальність також лише у спеціально передбачених випадках, тобто лише до окремих злочинів, або ж коли підготовчі діяння самі собою злочинні. В Уложенні вперше на законодавчому рівні розпочали вирізняти два види замаху на злочин – закінчений та незакінчений. Закінченим вважався замах, коли винний вчинив всі дії, які вважав за необхідне вчинити для успішної реалізації свого злочинного наміру, але він не був реалізований з причин незалежних від його волі. Такий замах карався, як і закінчений злочин. У тих випадках, коли замах був незакінчений, тобто коли винному не вдалося вчинити всі заплановані ним дії для реалізації свого злочинного наміру, суд міг пом'якшити покарання на один чи два ступені. В ст. 119 Уложення регламентувався інститут добровільної відмови, який передбачав можливість звільнення від кримінальної відповідальності особи, яка з власної волі

припинила реалізацію злочинного наміру на стадії готування чи замаху [9, с. 196-197].

Статут про покарання, які застосовуються мировими судьями, не передбачав кримінальну відповідальність за підготовчі діяння, а покарання за замах відповідно до ст. 172 і ст. 176 могло бути скорочено наполовину. Крім того, в ст. 17 був передбачений інститут добровільної відмови, який виключав кримінальну відповідальність особи у випадку припинення винним замаху з власної волі [10, с. 397, 417; 11, с. 556].

Отож, саме з положеннями Уложення 1845 р. можна пов'язувати виникнення цілісного вчення про стадії вчинення злочину, які в своїй основі досі незмінні. Існування в законодавстві положень про караність стадії виявлення наміру пояснюється, як правило, розумінням божественного характеру влади, а отже і необхідністю її посиленої кримінально-правової охорони. Адже саме намір у більшості випадків був кримінально караним, якщо він був спрямований проти державної влади та її представників. Виділяючи окремо стадію готування до злочину, вже в цей період законодавець визнавав її незначний ступінь суспільної небезпеки, а тому в окремих випадках не надавав цій стадії кримінально-правове значення. За загальним правилом, готування лише до окремих злочинів було кримінально караним. При цьому в Уложенні до готування були віднесені тільки окремі діяння – підшукування та отримання засобів вчинення злочину. На думку М. С. Таганцева, вчинення підготовчих діянь у будь-яких інших формах могло розглядатися як виявлення умислу, що виключало кримінальну відповідальність особи [11, с. 534]. Доволі невизначеними були положення, які стосувалися поняття замаху на злочин, адже розуміння цієї стадії як певного початку чи продовження реалізації злочинного наміру не давало можливості розмежувати її від інших стадій, зокрема, готування до злочину. Цілком логічні положення Уложення, в яких дається визначення поняття закінченого злочину як кінцевої стадії реалізації злочинного наміру винного. Зауважимо, що в цей період законодавець розпочав чітко розмежовувати причини припинення реалізації злочинного наміру, що зумовило виникнення і формалізацію інституту добровільної відмови. Можна

стверджувати, що до початку XIX ст. кримінальне законодавство в частині, яка стосується стадій вчинення злочину, розвивалося доволі динамічно, що зумовило існування цілісного інституту стадій вчинення злочину.

У Кримінальному уложенні 1903 р. законодавець дещо змінив положення, які стосувалися стадій вчинення злочину. Насамперед зважимо на те, що із законодавства зникло визначення поняття закінченого злочину. До готування в ст. 50 Уложення і надалі відносили підшукування та отримання засобів вчинення злочину. При цьому готування, як і в Уложенні 1845 р., каралося лише у випадках, спеціально передбачених у законі. Визначення замаху на злочин у ст. 49 Уложення пов'язували з початком учинення злочину, якщо злочин не було закінчено з причин, незалежних від волі винного. При цьому за вчинення замаху на злочин особа підлягала кримінальній відповідальності лише у спеціально передбачених у законі випадках, а також за вчинення всіх тяжких злочинів. В Уложенні виокремлювали так звані негідний замах, до якого відносили замах із негідними засобами, обраними особою із невігластва, або у зв'язку із забобонами. В таких випадках особа не підлягала кримінальній відповідальності.

Керівні начала з кримінального права 1919 р., як перший кодифікований нормативно-правовий акт кримінального законодавства радянської влади, значною мірою залишив визначення понять стадій вчинення злочину, як вони були сформульовані ще в Уложенні 1845 р. Так, зокрема, в ст. 17 Керівних начал було визначено поняття закінченого злочину, істотною ознакою якого, як і в Уложенні, була повна реалізація злочинного наміру особи. В ст. 19 було розширено поняття готування до злочину, до якого відносили не тільки підшукування та отримання знарядь чи засобів вчинення злочину, але й пристосування таких знарядь чи засобів, а також інші дії для вчинення злочину, які безпосередньо не вказувалися законодавцем. Отож, у Керівних началах 1919 р. готуванням до злочину могли бути названі будь-які дії особи, попередньо вчинені нею для подальшої реалізації свого злочинного наміру. В ст. 18 Керівних начал 1919 р. замахом на злочин визнавали дію, спрямовану

на вчинення злочину, коли особа вчинила все, що вважала за необхідне для реалізації свого умислу, але злочинний результат не настав із причин, незалежних від її волі. Однак за такого формулювання поза обсягом поняття замаху на злочин залишався так званий незакінчений замах, коли особі з причин, незалежних від її волі, не вдалося вчинити всі заплановані дії для доведення злочину до кінця.

У Керівних началах суттєво змінилася позиція законодавця щодо кримінально-правового значення окремих стадій вчинення злочину. Така стадія, як виявлення наміру на вчинення злочину, взагалі втратила своє кримінально-правове значення. Натомість законодавець суттєво посилив кримінальну відповідальність за інші види незакінченого злочину. Так, у ст. 20 було передбачено, що стадія реалізації наміру сама собою не впливає на міру репресії, яку визначає ступінь небезпеки злочинця. Отже, формально не було передбачено можливостей для скорочення максимального покарання ні за готування до злочину, ні за замах на злочин. Із незрозумілих причин Керівні начала не виділяли відомий вже в XVIII ст. інститут добровільної відмови. Як зазначає з цього приводу С. Ф. Нігмадьянова, яка досліджувала історичний аспект стадій вчинення злочину, на практиці щодо таких випадків застосовували ст. 16 Керівних начал, яка передбачала звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку із втратою суспільної небезпеки діянням або особою, яка його вчинила [12, с. 4-5].

Певні зміни в поняття та кримінально-правове значення окремих стадій вчинення злочину були внесені першим КК УРСР 1922 р. Якщо саме визначення поняття готування залишилося практично без змін, порівняно з Керівними началами 1919 р., то кримінально-правове значення цієї стадії було істотно змінено. Відповідно до ст. 12 КК 1922 р. готуванням до злочину визнається підшукування, отримання або пристосування знарядь, засобів, а також створення умов для вчинення злочину. Отож, змістовно визначення підготовчих діянь зазнало лише незначних редакційних правок. Однак було передбачено, що готування до злочину карається лише в тих випадках, коли воно само собою є злочином. Фактично така законодавча позиція дозволяла

вченим зробити висновок про декриміналізацію підготовчих дій в КК УРСР 1922 р [13, с. 367]. Такий висновок цілком правильний, адже за підготовчі дії особа могла підлягати кримінальній відповідальності лише в тих випадках, коли вони містили склад іншого злочину. Під час визначення замаху на злочин у ст. 13 КК УРСР 1922 р. фактично було об'єднано поняття закінченого та незакінченого змаху, які були сформульовані ще в Уложенні 1845 р. Так, зокрема, замахом на злочин визнавали дію, спрямовану на вчинення злочину, коли особа не вчинила все, що було необхідно для реалізації свого наміру, або коли, незважаючи на вчинення всього, що вона вважала за необхідне, злочинний наслідок не настав із причин, незалежних від її волі. При цьому покарання за замах на злочин призначалося в межах санкції статті, яка передбачала відповідальність за закінчений злочин. Проте в ст. 14 було передбачено положення, згідно з якими під час визначення покарання за замах на злочин суд міг урахувати відсутність або незначний розмір шкоди. В КК УРСР 1922 р. законодавець повернувся до положень про добровільну відмову. З цього приводу було передбачено, що замах, недоведений до кінця з власної волі особи, карався як злочин, який фактично був вчинений.

Основні начала кримінального законодавства Союзу РСР та Союзних Республік 1924 р. взагалі відмовилися від термінів «готування до злочину» і «замах на злочин». Натомість застосовували новий термін – «початок злочину». У ст. 11 Основ указувалося, що, коли розпочатий злочин не було доведено до кінця, тобто, якщо злочинний результат не настав із певних причин, то суд, вибираючи захід соціального захисту за цей вид злочину, зважає на ступінь небезпеки особи, яка вчинила злочин, а також ступінь реалізації злочинного наміру. На практиці така термінологічна невизначеність призводила до того, що початком злочину в одних випадках вважали готування до злочину, а в інших – замах на злочин. Крім того, таке визначення не давало можливості вирішити питання про те, чи припинення особою готування або замаху на злочин із власної волі виключало кримінальну відповідальність такої особи. В підсумку це призвело до того, що Пленум Верховного Суду

СРСР у своїй постанові від 7 травня 1926 р. роз'яснив, що під «початком злочину» потрібно розуміти і готування, і замах на злочин.

У КК УРСР 1927 р. законодавець повернувся до поняття готування до злочину та замаху на злочин. Визначення готування до злочину в КК 1927 р. текстуально відповідало аналогічному визначенню, яке було передбачене в ст. 12 КК 1922 р. Однак, на відміну від КК 1922 р., у КК 1927 р. готування до злочину було знову криміналізоване як самостійний злочин, тобто каралося навіть у тих випадках, коли підготовчі дії не містили ознак іншого складу злочину. Аналогічно до ст. 13 КК 1922 р. було збережено в ст. 16 КК 1927 р. і поняття замаху на злочин. Принагідно зауважимо, що і під час визначення поняття готування до злочину, і у процесі визначення поняття замаху на злочин законодавець указував на те, що ці стадії злочину можуть бути вчинені лише у формі дії. В КК 1927 р. законодавець дещо розширив перелік чинників, які повинні братися до уваги судом під час призначення покарання за незакінчений злочин. Так, відповідно до ч. 1 ст. 18 КК 1927 р., обираючи захід соціального захисту за незакінчений злочин, суд повинен ураховувати ступінь небезпеки особи, ступінь реалізації злочинного наміру, а також причини, з яких злочин не було доведено до кінця. Дещо двозначними були положення КК 1927 р. у частині, яка стосується добровільної відмови. Так, у ч. 2 ст. 18 було передбачено, що в тих випадках, коли злочин не було доведено до кінця з власної волі особи, яка намагалася вчинити злочин, суд призначає захід соціального захисту, який відповідає тим діям, що були вчинені особою, яка готувалася до злочину або посягала на його вчинення. Таке формулювання давало можливість, з одного боку, зробити висновок про те, що незакінчений злочин, який виник до добровільної відмови, все одно залишався кримінально караним, а, з іншого, припускав можливість виключення кримінальної відповідальності.

Основи кримінального законодавства Союзу РСР та Союзних Республік 1958 р. зберегли попередній законодавчий підхід щодо видів стадій вчинення злочину та їх кримінально-правового значення. Визначення окремих стадій не змінилося. В ч. 1 ст. 15 готуванням до злочину і надалі визнавалося

підшукування чи пристосування зрядь або засобів чи інше умисне створення умов для вчинення злочину. В Основах законодавець дещо спростив визначення поняття замаху на злочин. Так, у ч. 2 ст. 15 було передбачено, що замахом на злочин визнається умисна дія, безпосередньо спрямована на вчинення злочину, якщо злочин не було доведено до кінця з причин, незалежних від волі винного. Під час призначення покарання за готування до злочину або замаху на злочин суд повинен був ураховувати характер і ступінь суспільної небезпеки дій, вчинених винним, ступінь реалізації злочинного наміру, а також причини, з яких злочин не було доведено до кінця. Більш чітко було визначено поняття добровільної відмови та її кримінально-правових наслідків. Було передбачено, що особа, яка добровільно відмовилася від вчинення злочину, підлягає кримінальній відповідальності лише в тих випадках, коли фактично вчинене нею діяння містить склад іншого злочину. Згодом відповідні положення Основ 1958 р. були продубльовані в ст.ст. 17, 18 КК України 1960 р.

Деякі принципові зміни в поняття окремих стадій вчинення злочину, а також їх кримінально-правового значення мали відбутися з прийняттям Основ кримінального законодавства Союзу РСР та Республік 1991 р., які з певних причин так і не набрали чинності. Незважаючи на те, що Основи 1991 р. так і залишилися проектом, окремі положення, які стосуються стадій вчинення злочину, були доволі прогресивні і через деякий час увійшли до законодавства окремих держав, зокрема України. Так, у ч. 1 ст. 17 Основ пропонували обмежити сферу кримінальної відповідальності за готування до злочину. Було передбачено, що

кримінально караним є лише готування до тяжкого чи особливо тяжкого злочину. Під час визначення поняття замаху на злочин у ч. 2 ст. 17 безпосередньо вказувалося, що замах може бути вчинений не тільки у формі дії, але й у формі бездіяльності. В ч. 1 ст. 18 Основ було передбачено положення про добровільну відмову, яке сьогодні змістовно відповідає поняттю добровільної відмови, передбаченому в ч. 1 ст. 17 КК України. Саме в Основах 1991 р. уперше було передбачено формалізувати особливості добровільної відмови співучасників злочину. Це положення згодом підтримав вітчизняний законодавець у ст. 31 КК України.

Висновки. Отже, здійснений короткий історичний огляд кримінального законодавства свідчить про те, що з давніх часів законодавець зважав на стадійний характер злочинної поведінки і надавав у зв'язку з цим окремим стадіям самостійного кримінально-правове значення. Однак зауважимо, що в різні історичні періоди питання про те, які саме стадії мають кримінально-правове значення, вирішувалося по-різному. Неоднаково урегульовувалося і питання про диференціацію кримінальної відповідальності щодо окремих стадій. Спостерігається певна циклічність у підходах законодавця до визначення окремих стадій та їх кримінально-правового значення, коли певні законодавчі положення спершу відкидаються в нових кримінальних законах, проте через деякий час знову повертаються в кримінальне законодавство. На нашу думку, певною мірою це пояснюється тим, що у вченні про стадії вчинення злочину є низка концептуальних проблем, щодо вирішення яких і досі немає однозначного підходу.

Список використаних джерел:

1. Хилюк С. В. Розвиток науки кримінального права після відновлення її державної незалежності (питання особливої частини): автореф. дис. на здобуття вч. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.08 / С. В. Хилюк ; ЛНУ імені І. Франка. – Львів, 2008. – 16 с.
2. Навроцький В. О. Наступність кримінального законодавства України (порівняльний аналіз КК України 1960 р. та 2001 р.) / В. О. Навроцький. – К. : Атіка, 2001. – 272 с.
3. Падох Я. Нарис історії українського карного права / Я. Падох. – Мюнхен : Молоде життя, 1951. – 323 с.
4. Российское законодательство X–XX веков: В 9 т. – Т. 1 : Законодательство Древней Руси. – М. : Юрид. л-ра, 1984. – 483 с.
5. Российское законодательство X–XX веков: В 9 т. – Т. 3 : Акты земских соборов. – М. : Юрид.

л-ра, 1985. – 564 с.

6. Российское законодательство X-XX веков: В 9 т. – Т. 4 : Законодательство периода абсолютизма. – М. : Юрид. лит., 1986. – 512 с.

7. Права, за якими судиться малоросійській народ 1743 року / Упор. та автор нарису К. А. Вислобоков., від. ред. Ю. С. Шемшученко. – К. : НАН України та ін., 1997. – 546 с.

8. Собрание малороссийских прав 1807 г. // АН Украины, Ин-т государства и права и др. / Сост. К. А. Вислобоков и др. – К. : Наукова думка, 1992. – 368 с.

9. Российское законодательство X-XX веков : В 9 т. – Т. 6 : Законодательство первой половины XIX века. – М. : Юрид. лит., 1988. – 432 с.

10. Российское законодательство X-XX веков : В 9 т. – Т. 8 : Судебная реформа. – М. : Юрид. лит., 1991. – 496 с.

11. Таганцев Н.С. Русское уголовное право / Н. Таганцев. В 2 т. – Т. 1. Часть общая – Тула : Автограф, 2001. – 800 с.

12. Нигмадянова С. Ф. Стадии совершения преступления в уголовном праве России: 1917-1926 гг. : автореф. дис. на соиск. учен. степени канд. юрид. наук : 12.00.08 / С. Ф. Нигмадянова ; Марийский гос. ун-т. – Йошкар-Ола, 2007. – 18 с.

13. Курс уголовного права. В 5 томах. Общая часть. Т. 1 : Учение о преступлении : Учебник для вузов / Под ред. доктора юридических наук, профессора Н. Ф. Кузнецовой и кандидата юридических наук, доцента И. М. Тяжковой. – М. : ИКД «Зерцало-М», 2002. – 624 с.